İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 16, Sayı / Issue: 31, Sayfalar / Pages: 1-29

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 13.06.2025 Accepted / Kabul: 30.12.2025

NEOLİBERALİZMDEN POST-NEOLİBERALİZME: DEVLETİN ROLÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ

Erkan DOĞAN [1]

Yunus AYDOĞDU [2]

Öz

Bu çalışma, neoliberalizmden post-neoliberalizme geçiş sürecinde devletin değişen rolünü incelemektedir. 1980'lerde yükselen neoliberalizm, piyasa serbestleşmesi ve devlet müdahalesinin azaltılmasını savunurken, uygulamada güçlü bir devlet yapısına dayanmıştır. 2008 finansal krizi sonrasında, neoliberal politikaların yarattığı ekonomik istikrarsızlık ve toplumsal eşitsizlikler alternatif arayışlarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bulgular, post-neoliberalizmin devlet-piyasa ilişkisini yeniden tanımlayan, solda kamu hizmetlerinin güçlendirilmesine, sağda ise milliyetçi-muhafazakâr devlet müdahaleciliğine yönelen farklı yaklaşımları içerdiğini göstermektedir. Çalışma, post-neoliberalizmin, neoliberalizmin sonu değil, kapitalizmin krizlerine yanıt vermeye çalışan ve farklı coğrafyalarda özgün biçimler alan bir geçiş dönemi olduğunu ifade eder.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Post-neoliberalizm, Sağ Post-neoliberalizm, Sol Post-neoliberalizm, Devletin Dönüşümü.

Jel Kodları: P16, H11, B52, P50, E61.

[1] Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: do.erkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0928-3049.

[2] Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: yunusayodgdu@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3351-2531.

Atıf/Citation

Doğan, E., & Aydoğdu, Y. (2026). Neoliberalizmden post-neoliberalizme: Devletin rolünün dönüşümü. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 16(31), 1-29.

OPEN ACCESS

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

FROM NEOLIBERALISM TO POST-NEOLIBERALISM: THE TRANSFORMATION OF THE STATE'S ROLE

Abstract

This study examines the changing role of the state in the transition process from neoliberalism to post-neoliberalism. While neoliberalism, which rose in the 1980s, advocated for market liberalization and the reduction of state intervention, it relied on a strong state structure in practice. Following the 2008 financial crisis, the economic instability and social inequalities created by neoliberal policies made the search for alternatives inevitable. The findings demonstrate that post-neoliberalism encompasses different approaches that redefine the state-market relationship, inclining toward the strengthening of public services on the left, and toward nationalist-conservative state interventionism on the right. The study concludes that post-neoliberalism is not the end of neoliberalism, but rather a transitional period that attempts to respond to the crises of capitalism and takes distinctive forms across different geographies.

Keywords: Neoliberalism, Post-neoliberalism, Right-wing Post-neoliberalism, Left-wing Post-neoliberalism, State Transformation.

Jel Codes: P16, H11, B52, P50, E61.

1. GİRİŞ

Neoliberalizm, 1980'lerden itibaren küresel ekonomi politikalarını şekillendiren baskın paradigma olarak ortaya çıkmıştır. Piyasa serbestleşmesi, ekonomiye devlet müdahalesinin sınırlandırılması, özelleştirme ve deregülasyon gibi temel ilkeler etrafında şekillenen bu yaklaşım, birçok ülkede ekonomik ve toplumsal yapıları derinden etkilemiştir. Ancak neoliberalizmin vaat ettiği ekonomik istikrar, büyüme ve refah artışı hedeflerine ulaşılamamış, aksine derinleşen eşitsizlikler, artan güvencesizlik ve tekrarlanan finansal krizler, bu ekonomi politik yaklaşımın meşruiyetini giderek aşındırmıştır. Neoliberalizmin paradoksal yönü, "minimal devlet" söylemine karşın, uygulamada sermaye birikimini güvenceleyen ve toplumsal muhalefeti disipline eden güçlü bir devlet aygıtına ihtiyaç duymasıdır. Bu durum, devletin gerilemesinden ziyade rolünün yeniden tanımlanması anlamına gelmiştir.

1990'ların sonundan itibaren belirginleşen ve 2008 küresel finansal kriziyle doruk noktasına ulaşan bu paradigma krizi, devlet-piyasa ilişkisini yeniden tanımlayan yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kriz sonrasında devletin ekonomiye müdahalesinin artması, çoğu gözlemciye "devletin geri dönüşü" izlenimi vermiştir. Ancak bu müdahale, Keynesyen dönemin sosyal refah odaklı yaklaşımlarından farklı olarak, kimi bağlamlarda piyasa mekanizmalarını güçlendiren, kimi bağlamlarda ise otoriter-popülist yönelimlerle stratejik müdahaleciliği önceleyen yeni bir devlet biçimine işaret etmektedir. Bu nedenle "post-neoliberalizm" hem bir kopuşu hem de neoliberal birikim mantığının farklı formlar altında sürdürülmesini içeren çoğulcu bir süreci tanımlar.

Bu çalışmanın temel sorusu şudur: Neoliberalizmden post-neoliberalizme geçiş sürecinde devletin ekonomik, sosyal ve siyasal rolleri hangi mekanizmalar aracılığıyla dönüşmüştür ve bu dönüşüm farklı coğrafyalarda nasıl somutlaşmaktadır? Bu çalışma, neoliberalizmin devleti ortadan kaldırmadığı; piyasa genişlemesini güvence altına alacak biçimde yeniden yapılandırdığı; post-neoliberalizmin ise devlet müdahalesinin araçlarını, biçimlerini ve meşruiyet zeminlerini dönüştürdüğü yönünde bir argüman ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm, sol varyantlarda sosyal koruma ve kamu hizmetlerinin güçlendirilmesi; sağ varyantlarda ise milliyetçi-otoriter devlet kapasitesinin inşası üzerinden gerçekleşmektedir.

Mevcut literatür neoliberalizmin krizini ve post-neoliberal alternatifleri çoğunlukla ayrı olgular olarak ele almaktadır. Neoliberalizm çalışmaları devletin rolünü tartışırken, post-neoliberalizm literatürü büyük ölçüde Latin Amerika deneyimine odaklanmakta ve farklı coğrafyalardaki devlet dönüşümlerinin karşılaştırmalı analizini ihmal etmektedir. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla bu çalışma, şu üç nokta dikkate alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır: (1) neoliberalizmden post-neoliberalizme geçişi süreklilik ve kopuşun diyalektik ilişkisi içinde ele almak; (2) tartışmayı Latin Amerika'nın ötesine taşıyarak Orta Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika deneyimlerini karşılaştırmalı biçimde değerlendirmek; (3) post-neoliberal devlet biçimlerini Poulantzas'ın otoriter devletçilik, Wacquant'ın sentor devlet ve Wood'un ekonomi–siyaset ayrımı kavramsallaştırmalarıyla çözümlemek.

Eleştirel ekonomi politik yaklaşımın benimsendiği bu makale dört bölümden oluşmaktadır: İkinci bölüm neoliberalizmin devlet anlayışını ve kuramsal temellerini; üçüncü bölüm neoliberalizmin krizini ve devlet rolündeki ilk kırılmaları ele almaktadır. Dördüncü bölüm post-neoliberal devlet formlarının kavramsal çerçevesini tartışmakta, Latin Amerika, Orta Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'dan somut vakalar karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise devlet dönüşümüne ilişkin kuramsal ve siyasal çıkarımlar sunulmaktadır.

2. NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ VE DEVLETİN ROLÜ

Neoliberalizm, 19. yüzyılın ilk yarısının hâkim ekonomi anlayışı olan klasik liberalizmin unsurları arasında yer alan serbest piyasa kapitalizmi ve serbest dış ticaret savunusunun, refah devleti kapitalizmi sonrasında yeniden ortaya çıkması anlamına gelmektedir (Akalın, 2009, s. 11-17). 20. yüzyılın büyük bölümünde Keynesyen iktisat politikaları ve refah devleti anlayışı ön plandayken, 1970'lerin sonu itibarıyla klasik liberal fikirlerin tekrar güç kazandığı görülmektedir. Neoliberalizm, klasik liberalizmden beslenmekle birlikte, onu muhafazakâr değerlerle harmanlamış ve farklı bir boyut kazanmıştır. Bu ekonomi politik yaklaşım ile birlikte

liberalizmin çıkarcı ve rekabetçi bireyciliğini ön plana çıkaran serbest piyasa kapitalizmi ile muhafazakârlığın aile, otorite, disiplin ve gelenek gibi pratikleri ön plana çıkmıştır. 1980'ler ile birlikte küreselleşme olgusuyla dünyada hegemonyasını kuran bu ekonomi politik yaklaşım, hem düşünce hem de pratikteki tanımlayıcı özellikleri ile bilimsel çalışmaların da tartışma konusu olmuştur (Aydoğdu, 2024, s. 14).

Neoliberalizmin literatürdeki tanımlamaları temelde iki ana eksende kümelenmiştir: piyasa serbestliğini ve devletin sınırlandırılmasını vurgulayan tanımlar ile güçlü devlet yapısının gerekliliğini ortaya koyan yaklaşımlar. İlk gruptaki tanımlamalara göre neoliberalizm, insan refahının güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaret ile karakterize edilen kurumsal bir çerçeve içinde bireysel girişimciliğin özgürleştirilmesiyle ilerletilebileceğini öne süren bir politik ekonomik uygulamalar teorisidir (Harvey, 2015, s. 10). Campbell ve Pedersen'e (2001, s. 5) göre neoliberalizmin ideal biçimi, minimalist bir devlet yapısını, esnek emek piyasalarını, serbestleştirilmiş sermayeyi ve finansı, düşük vergileri, güçsüz sendikaları ve kolektif pazarlığın bulunmadığı emek-sermaye ilişkilerini içerir. Benzer şekilde, Hermann (2007, s. 62-66), neoliberalizmi sermayenin serbest hareketi, serbest ticaret, esneklik, refah devleti yerine sermayeyi destekleyen sosyal politika anlayışı ve özelleştirme olarak tanımlar. Blomgren ise neoliberalizmi devletin rolünü eleştiren anarko-liberalizmden gece bekçisi devlet anlayışına kadar değişen bir spektrumun parçası olarak tasvir eder (Akt. Thorsen & Lie, 2009, s. 159).

Buna karşılık ikinci grup yaklaşımlar, neoliberalizmin paradoksal biçimde güçlü bir devlet yapısını gerektirdiğini vurgular. Bonefeld (2013, s. 108), neoliberalizmin, zayıf bir devleti değil, tam aksine güçlü bir devleti gerektirdiğini savunurken, Wacquant ve Akçaoğlu (2019) neoliberalizmin piyasaları desteklemek amacıyla devletin işleyişini yeniden yapılandırıldığını belirtir. MacEwan (2014, s. 285) de benzer biçimde, neoliberalizmin uygulanabilmesi için güçlü, hatta zaman zaman diktatöryal bir devlete ihtiyaç duyulduğunu vurgular.

Bu tartışmaları sentezleyen Gamble'a (1999, s. 87-88) göre neoliberalizm, hem muhafazakârlığı hem de otoriteryanizmi içeren yeni sağ siyasetin bir ürünüdür. Neoliberalizm, bireyciliği ve serbest piyasa ekonomisini desteklerken, aynı zamanda devlet otoritesinin güçlendirilmesine de vurgu yapar. Bu yaklaşım, özgür toplumun ve serbest ekonominin korunması için devletin daha etkin bir rol alması gerektiğini savunur. Bu politika anlayışı, demokratik refah devletine karşı çıkarak devletçiliği reddeder. Ancak bir şekilde, devletin rolü konusunda çelişkili bir tutum sergiler. Bazı alanlarda devletin müdahaleci olmaması ve merkeziyetçi olmaması gerektiğini savunurken, diğer alanlarda ise sosyal ve siyasal otoriteyi

tesis etmek için müdahaleci ve merkeziyetçi olması gerektiğini öne sürer. Bu politika, piyasa, sivil toplum, aile, din ve milli bağlar adına devletin rolünü yeniden tanımlayarak, belirli konularda müdahaleci ve diğer konularda daha az müdahaleci olma gerekliliğini vurgular.

Neoliberalizmin yükselişinde ve devletin rolünün yeniden tanımlanmasında, kuramın önde gelen düşünürlerinin geliştirdiği teorik çerçeve belirleyici olmuştur. Özellikle Friedrich V. Hayek ve Ludwig von Mises gibi öncü isimlerin fikirleri, neoliberalizmin devlet anlayışını ve onun demokrasi ile olan çelişkili ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Neoliberal düşüncenin teorik boyutunda öncü isim olan Hayek (2013, s. 99), klasik liberalizmin "bırakınız yapsınlar" anlayışından farklı olarak, güçlü bir devlet yapısını savunmuş ve hatta liberal bir diktatörlüğü demokratik bir yönetimden daha tercih edilebilir bulduğunu açıkça dile getirmiştir. Hayek'e (2013, s. 169) göre, demokratik yönetimin "sınırsız güçlere" yol açabileceği ve temel hakları tehlikeye atarak otoriterleşmeye/totaliterleşmeye zemin hazırlayabileceği endişesi vardır. Bu yaklaşım, Nozick'in (2015) savunduğu liberteryen "minimal devlet" anlayışından da oldukça farklı olup, neoliberalizmin devlet anlayışının özgün karakterini ortaya koymaktadır.

Neoliberalizmin devlet ve demokrasi anlayışının pratik yansımaları, Hayek'in (2013, s. 170) görüşlerinde açıkça görülmektedir. Ona göre demokrasi bir amaç değil, sadece yöneticileri seçme yöntemi olarak işlev gören bir araçtır ve yöneticilerin seçilip seçilmemesi de önemli değildir. Bu bakış açısı, 1973 Pinochet askeri darbesine verilen destekte somutlaşmış, Avusturya Okulu iktisatçıları, Schumpeter ve Mises gibi isimler ve özellikle Hayek, cunta rejiminin ekonomik politikalarını desteklemiştir. Hayek'in 1981 yılında Şili'deki bir gazeteye verdiği "liberal bir diktatörlüğü, demokratik yönetimden daha çok tercih ederim" yönündeki beyanı (Madenci, 2010, s. 100), bu desteği açıkça ortaya koymaktadır. Hayek'in "halk egemenliği" ve "sınırsız demokrasi" eleştirileri, özel hukuk kurallarının (mülkiyet ve ticari mübadele) kolektif denetimden korunması kaygısından kaynaklanmaktadır. Bu teorik çerçeve, "Özgürlüğün Anayasası" (2013) eserinde somutlaşmış ve özellikle sendikal hakların kısıtlanmasını hedefleyen Thatcher ve Reagan döneminin politikalarını doğrudan etkilemiştir. Benzer şekilde, Mises (2008, s. 2016) de demokrasiyi, bireyin özgürlüğünü koruyamayan "çoğunluk despotizmi" olarak nitelendirmiştir.

Poulantzas'ın devlet analizi, neoliberal dönemdeki dönüşümü anlamak için önemli teorik araçlar sunmaktadır. "Devletin göreli özerkliği" kavramı, neoliberal dönemde ortaya çıkan paradoksal devlet yapısını açıklamada kritik bir öneme sahiptir. Bu dönemde devlet bir yandan piyasa lehine müdahaleci bir rol üstlenirken, diğer yandan bu müdahaleleri 'piyasa rasyonalitesi' adı altında depolitize etmektedir. Söz konusu durum, devletin sermaye sınıfının

çıkarlarını doğrudan temsil etmekten ziyade, bu çıkarları toplumsal bir uzlaşı görünümü altında yeniden örgütleme kapasitesine işaret etmektedir.

Poulantzas'a (1992, s. 140) göre 1970'lerden sonra ortaya çıkan otoriter devlet biçimi, diktatörlük veya faşizm gibi olağanüstü bir form değil, bizzat kapitalizmin olağan bir biçimi olarak kendini göstermektedir. Bu yapıda yürütme organı yasama karşısında güç kazanırken, parlamento ve parlamenterler karar alma mercii olmaktan çıkıp onaylama mekanizmasına dönüşmekte, bürokrasi parlamenter denetimden özerkleşmekte ve politika yapım süreçlerinden kamuoyu dışlanmaktadır. Bu dönüşüm, neoliberal projenin iki temel yönünü açığa çıkarmaktadır: Bir yandan ekonomi alanını teknik bir meseleye indirgeyerek siyasetten arındırma (depolitizasyon) çabası, diğer yandan devlet aygıtının sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırılması. Poulantzas'ın analizi, bu iki sürecin birbirini tamamlayıcı karakterini ortaya koymaktadır.

Neoliberal dönüşümün bir boyutunu, Poluntzas'ın dile getirdiği gibi, devletin otoriterleşmesi oluştururken, bir başka önemli boyutunu ise ekonomi ile siyaset alanlarının sistematik olarak birbirinden ayrıştırılması oluşturur. Wood'a (2016, s. 45) göre, kapitalizmin gelişimi ekonomi ve siyaset arasındaki geleneksel bağların çözülmesiyle karakterize edilirken, neoliberalizm bu ayrışmayı daha da derinleştirmiştir. Wood'un (2016, s. 304) vurguladığı gibi, ekonomik alanın siyasi ilişkilerden ayrı düşünülemeyeceği gerçeğine rağmen, neoliberal politikaların uygulanması tam da bu ayrıştırma üzerinden gerçekleşmektedir. Bu süreçte ekonomi, siyasi etkilerden arındırılmış, kendini yöneten teknik bir alan olarak tanımlanmakta ve piyasa mekanizmasının etkinliği vurgulanmaktadır.

Bu ayrışmanın sınıfsal karakteri, Clarke'ın sınıf mücadelesi teorisi çerçevesinden bakıldığında daha net görülebilir. Clarke'a (1991, s. 33) göre devlet, sınıf mücadelelerine ekonomik olanın politik olandan ayrılmasını pekiştirerek yanıt verir. Neoliberal dönemde bu ayrışma, özellikle mülkiyet hakları ve piyasa ilişkileri üzerinden gerçekleşmiştir. Bir yandan ekonomik alandaki çelişkiler 'piyasa kuralları' olarak sunulurken, diğer yandan toplumsal mücadeleler bireysel hak talepleri düzeyine indirgenerek kolektif direniş potansiyeli zayıflatılmıştır (Clarke, 1983, s. 32). Devlet, ekonomik ve siyasi alanı birbirinden ayırarak, sermayenin çıkarlarını 'teknik' ve 'tarafsız' piyasa kuralları olarak yeniden tanımlamıştır.

Bu ayrışmanın kurumsal boyutu, 'düzenleyici üst kurullar' olarak adlandırılan yeni yapıların oluşturulmasıyla somutlaşmıştır. Ataay'ın (2008, s. 23-24) belirttiği gibi, bu kurumlar aracılığıyla siyasa oluşturma süreçleri 'teknokrasi' retoriği eşliğinde, siyasal sorumluluğu

olmayan neoliberal teknokratların denetimine verilmekte ve 'yönetişim' adı verilen mekanizmalarla sermaye sınıfı temsilcilerinin karar alma süreçlerine katılımı sağlanmaktadır. Bu dönüşüm, bir yandan ekonomiyi siyasi müdahaleden 'korurken', diğer yandan demokratik denetim mekanizmalarını zayıflatmaktadır.

Poulantzas'ın otoriter devletçilik analizini tamamlayıcı bir perspektif sunan Wacquant (2012, s. 72), neoliberal devletin dönüşümünü dört kurumsal mantık üzerinden analiz eder. Bunlardan ilki, piyasa veya piyasa benzeri mekanizmaların genişletilmesini içeren piyasalaştırma sürecidir. İkincisi, koruyucu refah devletinden düzeltici workfare'e geçişi ifade eden disipliner sosyal politikalardır. Üçüncüsü, devletin ceza aygıtının genişletilmesi ve gösterişli bir şekilde ön plana çıkarılmasıdır. Son olarak ise tüm bu dönüşümleri birbirine bağlayan ve meşrulaştıran bireysel sorumluluk söylemidir.

Bu dört kurumsal mantık, Wacquant'ın 'sentor devlet' olarak kavramsallaştırdığı ikili devlet yapısının temelini oluşturur. Bu yapıda devlet, sermaye sınıfına yönelik özgürleştirici ve destekleyici politikalar izlerken, geniş halk kesimlerine ve özellikle çalışan kesimlere yönelik cezalandırıcı ve kısıtlayıcı bir tavır takınır. Bu ikili karakterin kurumsallaşması sürecinde, bir yandan bağımsız düzenleyici kurumlar ve teknik uzmanlık ön plana çıkarılırken, diğer yandan grevler ve sendikal haklar kısıtlanır, sosyal haklar geriletilir ve bu politikalara karşı her türlü direniş sistematik biçimde cezalandırılır. Neoliberal dönüşüm sürecinde devlet, parlamentonun yetkilerini sınırlandırırken ve bürokrasinin kamu kurumları üzerindeki gücünü azaltırken, teknokratların etkisini artırır. Bu süreçte devlet, toplumsal muhalefeti baskılama ve emek üzerindeki denetimini artırma kapasitesini güçlendirir. Bu çerçevede özelleştirmeler, şirketler için düşük vergi düzenlemeleri ve piyasanın liberalleştirilmesi gibi sermaye lehine politikalar, ücretli çalışanlar üzerinde vergi yükünün artırılması ve güvencesiz çalışma biçimlerinin dayatılması gibi emek aleyhine uygulamalarla tamamlanır. Sosyal, kültürel ve kamu harcamalarının sistematik olarak azaltılması ise bu dönüşümün toplumsal maliyetini derinleştirirken, neoliberal projenin özünde yatan çelişkili ve otoriter karakteri açığa çıkarır.

Bu teorik yaklaşımlar, neoliberalizmin yükselişinde güçlü devlet yapısının oynadığı merkezi rolü ve bunun demokrasi ile olan gerilimli ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu teorik temeller üzerinde yükselen neoliberal politikaların pratikte nasıl uygulandığını anlamak için, uygulama sürecindeki temel ilkelere bakmak gerekmektedir. Bu noktada, neoliberal politikaların pratik uygulamalarını sistematik bir şekilde analiz eden Steger ve Roy'un çalışması önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Steger ve Roy'a (2010, s. 14) göre, neoliberalizmin uygulamalarını, bazı siyaset bilimcilerin "D-L-P formülü" (deregulation, liberalization ve privatization) olarak nitelendirdikleri deregülasyon, liberalizasyon ve özelleştirme gibi üç temel ilke üzerinden açıklamak mümkündür. (a) Deregülasyon, kelime anlamı olarak kuralsızlaştırma, serbestleştirme ve "düzensizleştirme" olarak kullanılır. İşlev olarak devletin ekonomik hayat üzerinde karar alma alanının daraltılması için müdahaleci yapısının değiştirilmesi gerekliliğini ifade etmektedir. Kozanoğlu ve diğerlerine (2015, s. 72) göre; deregülasyon, sendikal hakların kısılması, işverene işe alma ve işten çıkarmada azami kolaylık sağlanarak iş güvencesinin azaltılması, çalışma saatleri üzerindeki kısıtların kaldırılması, işçi sağlığı ve güvenliği ile ilgili standartların zayıflatılması gibi sonuçlar vermiştir. (b) Liberalizasyon, deregülasyon ile uyumlu olarak dış ticaret ve sermaye hareketleri üzerindeki her türlü sınırlamanın kaldırılması ve iş ilişkilerinin serbestleştirilmesinin önünün açılması anlamını taşır. (c) Son olarak özelleştirme ise kamuya ait olan ekonomik girişimlerin payının küçültülmesi, daha etkin kullanılacağı, üretim artışının sağlanacağı ve hızlı bir büyümeye yol açacağı düşüncesiyle özel sektöre devredilmesini içeren neoliberalizm politikasıdır.

Neoliberal sürecin öncüsü olan Thatcher dönemi İngiltere'sinde başlayan özelleştirme hareketi, sosyal konutlar, su, telekomünikasyon, elektrik ve ulaşım gibi temel kamu hizmetlerini kapsayan geniş bir alana yayılmıştır. Benzer uygulamalar Güney Afrika'da su hizmetlerinin, Latin Amerika ülkelerinde temel kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinde görülmüş, ancak bu politikalar özellikle düşük gelirli kesimleri olumsuz etkilemiş ve çeşitli toplumsal sorunlara yol açmıştır (Harvey, 2019, s. 141-142). Bu çoğaltılabilir örnekler, neoliberal politikaların vaat ettiği ekonomik etkinlik ile yarattığı toplumsal sonuçlar arasındaki çelişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

Neoliberal dönüşümün bu ilkeleri, uluslararası finansal kuruluşların politika önerilerinde somut karşılığını bulmuştur. IMF ve Dünya Bankası'nın öncülüğünde şekillenen bu uzlaşma (Washington Mutabakatı), mali disiplin, kamu harcamalarının rasyonalizasyonu, vergi reformu, finansal serbestleşme, tek tip döviz kuru, ticaret serbestliği, doğrudan yabancı yatırımlara açıklık, özelleştirme, deregülasyon ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması gibi on temel prensip üzerine kurulmuştur (Williamson, 2004; Rodrik, 2006, s. 978). Bu ilkeler, özellikle ekonomik kriz yaşayan veya dış finansmana ihtiyaç duyan gelişmekte olan ülkelere, yapısal uyum programları ve koşullu krediler aracılığıyla dayatılmıştır. Söz konusu programlar, devletin ekonomideki doğrudan rolünü sınırlarken, piyasa mekanizmasının işleyişini güvence altına alan düzenleyici bir çerçeveyi öngörmüştür.

1990'lı yıllarda yaşanan krizler ve artan eşitsizlikler sonucunda ortaya çıkan Post-Washington Mutabakatı, devletin ikili karakterini daha belirgin hale getirmiştir. Orijinal on maddeye eklenen kurumsal yönetişim, yolsuzlukla mücadele, esnek işgücü piyasaları, DTÖ anlaşmalarına uyum, finansal standartlar, ihtiyatlı sermaye hesapları, bağımsız merkez bankacılığı/enflasyon hedeflemesi, sosyal güvenlik ağları ve yoksulluğun azaltılması gibi ilkeler (Rodrik, 2006, s. 978), bir yandan piyasa mekanizmasının işleyişini güvence altına alırken, diğer yandan devletin düzenleyici ve denetleyici işlevlerini güçlendirmiştir. Bu dönüşüm, devletin ikili karakterini daha da belirginleştirmiş ve neoliberal yönetim mantığının kurumsallaşmasını sağlamıştır.

Post-Washington Mutabakatı'nın ortaya çıktığı dönem, aynı zamanda küresel siyasetin önemli bir dönüm noktasına denk gelmiştir. 2001 sonrası dönemde küresel ölçekte yükselen güvenlikçi paradigma ile Post-Washington Mutabakatı'nın ekonomiyi teknik bir alan olarak tanımlama çabası, devletin ikili karakterini daha da belirginleştirmiştir. Bir yandan güvenlik söylemi üzerinden siyasal alan giderek otoriterleşirken, diğer yandan ekonomi alanı teknik uzmanlık gerektiren 'tarafsız' bir alan olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte özellikle 'bağımsız merkez bankacılığı' ve 'enflasyon hedeflemesi' gibi politikalar, ekonomik kararların siyasi tartışmalardan arındırılmış teknik meseleler olarak sunulmasının en belirgin örnekleri haline gelmiştir.

Böylece ekonomi-siyaset ayrışması tarihsel olarak yeni bir evreye girmiş, ekonomik kararlar demokratik denetimden ve toplumsal müzakereden giderek uzaklaşmıştır. Neoliberalizmin erken dönemindeki piyasa-devlet ikiliğinden, 2000'li yıllarda güvenlik-piyasa ikiliğine evrilen bu dönüşüm, devletin rolündeki paradoksal karakteri derinleştirirken, ekonomik alanın depolitizasyonu ve siyasal alanın otoriterleşmesi arasındaki karşılıklı ilişkiyi de belirginleştirmiştir. Söz konusu bu ikili yapı, depolitize edilmiş ekonomide meydana gelen krizler karşısında, otoriter siyasal alanın çözüm üretememesinin içsel çelişkisini taşımaktadır.

3. NEOLİBERALİZMİN KRİZİ

1990'lı yıllardan itibaren, depolitizasyon ve otoriterleşmenin karşılıklı ilişkisi, neoliberal politikaları kendi içsel çelişkileriyle yüzleşmeye zorlamıştır. Washington Mutabakatı'nın temel ilkelerini uygulayan ülkelerin derin ekonomik krizlerle sarsılması, neoliberal modelin vadettiği istikrar ve refah artışının gerçekleşmediğini göstermiştir. 2008 küresel finansal kriziyle doruk noktasına ulaşan bu süreç, neoliberalizmin merkez ülkelerde bile meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu bölümde söz konusu süreç ile birlikte ortaya çıkan neoliberalizmin krizi üç

temel boyutuyla ele alınmaktadır: finansal serbestleşmenin yarattığı yapısal kırılganlıklar, derinleşen toplumsal eşitsizlikler ve neoliberal hegemonyanın meşruiyet kaybı. Bu üç dinamik, birbirini besleyen ve güçlendiren bir süreç olarak neoliberalizmin sistemik krizini belirginleştirmiştir.

3.1. Finansallaşma ve Ekonomik İstikrarsızlık

Neoliberal politikaların temel unsuru olan finansal serbestleşme, 1990'lardan itibaren devletlerin ekonomi üzerindeki kontrolünü zayıflatırken, uluslararası finans sermayesinin gücünü artırmıştır. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların dayattığı yapısal uyum programları, ulusal ekonomileri küresel finansal piyasaların etkisine daha açık hale getirerek sermaye hareketlerini serbestleştirmiştir. Bu süreç, devletlerin ekonomik krizlere müdahale kapasitesini sınırlandırırken, demokratik karar alma mekanizmalarını piyasa dinamiklerine bağımlı hale getirmiştir. Böylece finansal serbestleşme, yalnızca ekonomik istikrarsızlıkları tetikleyen bir unsur değil, aynı zamanda devletin politika üretme alanını daraltan ve ulusal ekonomik egemenliği aşındıran bir süreç olarak görülmüştür.

1991'de Japonya'da başlayan varlık balonu krizi ve ardından gelen "Kayıp On Yıl", neoliberal politikaların ilk büyük başarısızlığını temsil eder. 1994 Meksika Pezo Krizi ile devam eden süreç, Washington Mutabakatı'nın önerdiği hızlı serbestleşme programlarının gelişmekte olan ülkelerde yarattığı istikrarsızlığı göstermiştir. 1997 Asya Krizi, IMF'nin önerdiği finansal serbestleşme politikalarını uygulayan "Asya Kaplanları"nın çöküşüne yol açmış, neoliberal kalkınma modelinin yapısal çelişkilerini açığa çıkarmıştır. 1998 Rusya Krizi, neoliberal politikaların küresel bulaşma etkisini gösterirken, 2001'de yaşanan Arjantin krizi IMF'nin neoliberal reçetelerinin en dramatik başarısızlığı olmuştur. 2008 Küresel Finans Krizi ise neoliberal finansal sistemin merkez ülkelerdeki çöküşünü simgeler. ABD mortgage piyasasında başlayan kriz, Büyük Buhran'dan bu yana en ciddi ekonomik durgunluğa yol açmış, ardından gelen 2010 Avrupa Borç Krizi ile neoliberal politikaların yarattığı çelişkiler derinleşmiştir (Levy & Dumenil, 2011; Aydoğdu, 2025: 6).

Bu krizler silsilesi, finansal serbestleşme politikalarının yarattığı yapısal çelişkileri açığa çıkarırken, neoliberal paradigmanın temel varsayımlarını da derinden sarsmıştır. Özellikle 2008 Küresel Finans Krizi sonrasında devlet müdahalesinin kaçınılmazlığı ve piyasaların kendi kendini düzeltebileceği inancının geçersizliği açıkça ortaya çıkmıştır. Merkez bankalarının piyasalara doğrudan müdahalesi ve kurtarma paketlerinin devreye sokulması, neoliberal hegemonyanın meşruiyet krizini derinleştirirken, devletin ekonomideki rolünün yeniden

tanımlanması tartışmalarını güçlendirmiştir (Hart-Landsberg, 2008, s. 88). Bu süreç, bir yandan neoliberal küreselleşmenin yarattığı finansal kırılganlıkları gözler önüne sererken, diğer yandan ekonomi politikalarında radikal bir paradigma değişiminin gerekliliğini ortaya koymuştur.

3.2. Toplumsal Eşitsizliklerin Derinleşmesi

Neoliberal politikaların yarattığı en çarpıcı sonuçlardan biri, toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesi ve yoksulluğun yapısal bir soruna dönüşmesi olmuştur. Wright'ın (1994, s. 32) analizi çerçevesinden bakıldığında, yoksulluk kapitalist sistemin talihsiz bir yan ürünü değil, bizzat bu sistemin işleyişi için gerekli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Sermayenin sürekli büyüme mantığı ve emeğin değerini düşürme çabası, "yedek işgücü ordusu" olarak tanımlanan bir toplumsal katmanın oluşmasına yol açmakta, bu da hem çalışanların pazarlık gücünü zayıflatmakta hem de kronik işsizliği yapısal hale getirmektedir. Neoliberal dönemde emek piyasalarının esnekleştirilmesi, sendikal hakların aşındırılması ve sosyal devlet uygulamalarının geriletilmesiyle bu dinamikler daha da güçlenmiş, gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler küresel ölçekte dramatik biçimde artmıştır.

Piketty, Saez ve Zucman'ın ampirik çalışmaları, neoliberal dönemde servet ve gelir yoğunlaşmasının İkinci Dünya Savaşı öncesi seviyelere döndüğünü göstermektedir. Piketty'nin (2024, s. 625) "r>g" formülasyonu, sermaye getirilerinin ekonomik büyümeden daha hızlı artması nedeniyle eşitsizliğin yapısal biçimde derinleştiğini açıklar. Bu araştırmalar, ABD'de en zengin %1'in gelir payının 1980'lerden bu yana keskin biçimde yükseldiğini, alt ve orta sınıfların ise reel gelir artışından dışlandığını göstermektedir (Saez & Zucman, 2020). World Inequality Database (2024) verilerine göre, 1970'lerde toplam servetin yaklaşık %50'sini elinde bulunduran en üst %10'luk kesim, 2020'lerde bu payı %75'in üzerine çıkarmıştır. Bu oran ABD'de %72'ye, Türkiye'de ise 1980'lerden itibaren %70'in üzerine yükselmiştir.3

Oxfam'ın "Eşitsizlik Öldürür" (2022) ve "Takers Not Makers" (2025) raporlarına göre, 1995'ten bu yana en zengin %1, insanlığın en alt %50'sine kıyasla 19 kat daha fazla servet artışı elde etmiş; küresel servet büyümesinin %38'i bu kesim tarafından ele geçirilmiştir. 2024 itibarıyla milyarderlerin toplam serveti 15 trilyon dolara ulaşmış, pandemi gibi krizler bu

[3] Bu servet yoğunlaşması, Türkiye'de neoliberal devlet dönüşümünün üç temel mekanizmasıyla doğrudan bağlantılıdır: kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, emek piyasasının esnekleştirilmesi ve sosyal devlet harcamalarının geriletilmesi. 1980 darbesini takip eden dönemde, IMF yapısal uyum koşulları altında KİT istihdamı 384.000'den (1980) 120.000'ye (2013) düşmüş, Türk Telekom (6,5 milyar dolar), TÜPRAŞ (4,1 milyar dolar) ve ERDEMİR (2,9 milyar dolar) gibi stratejik sektörler özelleştirilmiştir (Angın & Bedirhanoğlu, 2013: 76). Bu özelleştirmeler sonucunda sendikalı ve güvenli işler yerini güvencesiz işlere bırakmış, işçi sınıfının pazarlık gücü zayıflamıştır.

yoğunlaşmayı daha da hızlandırmıştır. Bu veriler, neoliberal politikaların serbest piyasa ve damlama teorisi çerçevesinde ileri sürdüğü ekonomik büyümenin toplumun tüm kesimlerine refah getireceği iddiasının gerçekle örtüşmediğini kanıtlamaktadır.

Neoliberal dönemin bir diğer belirgin özelliği, emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve buna bağlı olarak "prekarya" olarak tanımlanan yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkmasıdır. Standing'in (2019, s. 21) analiz ettiği bu olgu, geçici, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışan, sosyal güvenlik haklarından mahrum bırakılan ve gelecek kaygısıyla yaşayan geniş bir toplumsal kesimin oluşumunu ifade etmektedir. Standing'e (2019, s. 59) göre, esnekleşme politikalarının yarattığı bu yeni sınıf, hem klasik işçi sınıfının örgütlü yapısından hem de orta sınıfın güvenceli konumundan mahrum bırakılmış, istikrarsız bir yaşama mahkûm edilmiştir. Prekarya, neoliberal dönemde emeğin sermaye karşısında kaybettiği gücün somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.[4]

Bu süreçte sendikal hakların erozyona uğraması ve kolektif pazarlık gücünün zayıflaması, emek piyasasındaki güç dengelerini sermaye lehine değiştiren diğer önemli gelişmelerdir. Thatcher ve Reagan dönemlerinde başlayan ve küresel ölçekte yaygınlaşan sendika karşıtı politikalar, örgütlü işçi hareketinin gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Özellikle Reagan'ın 1981'deki hava trafik kontrolörleri grevini kırması ve Thatcher'ın 1984-85 madenci grevini bastırması, neoliberal dönemin sendikal haklara yaklaşımını simgeleyen tarihsel dönüm noktaları olarak kabul edilir (Widmaier, 2016, s. 135; Colás, 2014, s. 130).

OECD verilerine göre, gelişmiş ekonomilerde sendikalaşma oranları dramatik biçimde düşmüştür. ABD'de sendikalaşma oranı 1980'de %20,1'den 2022'de %10,1'e, İngiltere'de %51,7'den %23,1'e, Almanya'da %34,9'dan %15,8'e, Fransa'da %18,3'ten %10,3'e gerilemiştir (OECD, 2023). Türkiye özelinde ise OECD verilerine göre, 1975'te sendikalaşma oranı %40,4 iken 1985'te %27,9'a, 1990'da %24'e gerilemiştir (OECD, 2024). Buna göre toplu pazarlığın kapsamındaki işçi sayısında %40,5 oranında bir daralma gerçekleşmiştir. Türkiye'de sendikalaşma oranı 2000 yılında %12,5'e, 2013 yılında ise %6,3'e gerilemiştir (OECD, 2024). Bu düşüş, 2000-2013 yılları arasında toplu pazarlığın kapsamındaki işçi sayısında %49,6 oranında bir daralmaya işaret etmektedir. Bu politikalar sonucunda sendika yoğunluğu ve toplu

[4] Türkiye'de bu prekarya sınıfının oluşumu özellikle çarpıcıdır. Kayıtdışı ve geçici istihdam oranı 1990'da %20 iken, 2000'de %35'e, 2013'te ise %50'ye ulaşmıştır. Özelleştirmeler sonrasında devlet istihdamını durdururken, özel sektör emek maliyetlerini düşürmek için geçici işçi ve alt yüklenici kullanmayı yaygınlaştırmıştır. Bu güvencesiz emek, %50'den %70'e yükselen servet eşitsizliğinin temel taşıdır.

sözleşme kapsamı dünya genelinde ciddi biçimde gerilemiş, çalışanların ücret pazarlığındaki konumu zayıflamıştır.[5]

Neoliberal politikaların iddia ettiği gibi, üretkenlik artışının ücretlere yansıması ve refah artışının toplumun geneline yayılması gerçekleşmemiştir. Piketty ve arkadaşlarının araştırmaları, bu kopukluğu açıkça ortaya koymaktadır. Economic Policy Institute'un verileri, 1979 ile 2013 arasında üretkenlik %64,9 artarken, özel sektör işgücünün %80'inden fazlasını oluşturan üretim işçileri ve denetleme pozisyonu dışındaki çalışanların saatlik ücretlerinin sadece %8 arttığını göstermektedir (Foster & Yates, 2015). Bu durumda, üretkenlik artışından elde edilen kazançlar işçilere değil, büyük ölçüde sermaye sahiplerine ve üst düzey yöneticilere gitmektedir. Bu veri, neoliberal politikaların vaat ettiğinin aksine, ekonomik büyümenin toplumun geneline yayılmadığını ve neoklasik iktisadın "herkesin katkısı kadar kazandığı" şeklindeki iddiasının gerçekle örtüşmediğini açıkça göstermektedir.

Neoliberal dönüşümün bir diğer boyutu, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve sosyal hakların metalaşması sürecinde ortaya çıkmaktadır. Washington Mutabakatı ilkeleri doğrultusunda uygulanan özelleştirme politikaları, eğitim, sağlık, su, enerji ve ulaşım gibi temel kamu hizmetlerinin piyasa mekanizmasına tabi kılınmasını hedeflemiştir. Bu süreç, bir yandan kamu kaynaklarının özel sektöre transferini sağlarken, diğer yandan temel insan haklarının meta formunda yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Özellikle Latin Amerika ve Afrika'da yapısal uyum programları çerçevesinde uygulanan özelleştirmeler, bu hizmetlere erişimde ciddi eşitsizlikler yaratmış, düşük gelirli kesimlerin temel haklardan mahrum kalmasına neden olmuştur.

Refah devletinin dönüşümü, neoliberalizmin toplumsal eşitsizlikleri derinleştiren bir diğer boyutudur. Sosyal politikadan "workfare" olarak adlandırılan çalışma şartına bağlı sosyal yardım sistemine geçiş, yoksulluğu bireysel bir sorumluluk meselesi olarak yeniden tanımlamıştır. Wacquant'ın (2012) analizinde vurguladığı gibi, neoliberal refah politikaları disipline edici bir karaktere bürünmüş, sosyal yardımların çalışma şartına bağlanması, en dezavantajlı kesimlerin bile sistemin disiplin mekanizmalarına tabi kılınmasını sağlamıştır. Bu

[5] Sendikal hakların bu ölçüdeki zayıflanması, aynı dönemde sosyal devlet harcamalarının geriletilmesiyle eşzamanlı olmuştur. Türkiye'de sağlık harcamaları milli gelirin (2000-2022 arası) %4,6'dan %3,7'ye, eğitim harcamaları %3,8'inden %3,2'sine gerilemiştir. Koşullu sosyal transferler artmış olsa da, bunlar evrensel sağlık veya emekli hakları değil, belirli şartlar altında dağıtılan yardımlardır. Bu ikili dinamik - sendikal hakların zayıflaması, evrensel sosyal koruma araçlarının gerilemesi, ancak koşullu sosyal yardımların artması - neoliberal *workfare* modelinin Türkiye'deki uygulanışıdır.

dönüşüm, sosyal hakları vatandaşlık temelinde değil, piyasa katılımı temelinde tanımlayan yeni bir paradigmayı temsil etmektedir.

Küresel Güney ülkelerinde ise neoliberal politikaların sonuçları çok daha yıkıcı olmuştur. Yapısal uyum programları çerçevesinde uygulanan tarım sübvansiyonlarının kaldırılması, ticari liberalizasyon ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, kırsal yoksulluğu derinleştirmiş ve kentlere göçü hızlandırmıştır. Ancak sanayisizleşme politikaları nedeniyle kentlerde yeterli istihdam yaratılamamış, bu da enformel ekonominin genişlemesine ve yoksulluğun kronikleşmesine yol açmıştır. Davis'in (2016) vurguladığı gibi, neoliberal küreselleşme, kentsel yoksulluğun boyutlarını dramatik biçimde artırmış, dünya nüfusunun önemli bir kısmını temel altyapı hizmetlerinden yoksun gecekondu bölgelerinde yaşamaya mahkûm etmiştir. Bu süreç, "yedek işgücü ordusu"nun küresel ölçekte genişlemesine ve kapitalist sistemin çevre ülkelerdeki toplumsal maliyetinin artmasına neden olmuştur.

3.3. Neoliberal Hegemonyanın Meşruiyet Krizi

Neoliberal politikaların yarattığı sistemik çelişkiler ve artan toplumsal eşitsizlikler, 1990'lı yılların sonundan itibaren küresel ölçekte hegemonyanın meşruiyet krizine dönüşmeye başlamıştır. Bu kriz sürecinin temel dinamiklerinden biri, Washington Mutabakatı'nın vaat ettiği ekonomik büyüme ve istikrarın gerçekleşmemesi olmuştur. Stiglitz'in (2002) ifade ettiği gibi, IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı neoliberal politikalar, gelişmekte olan ülkelerde istikrarlı büyüme yaratmak bir yana, ekonomik krizlere ve toplumsal çöküşlere zemin hazırlamıştır. Stiglitz (2002, s. 111), Doğu Asya'dan Latin Amerika'ya uzanan finansal krizlerin temel nedeninin, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve finansal piyasaların deregülasyonu olduğunu ortaya koymuş, Washington Mutabakatı'nın temel ilkelerini sorgulamıştır.

Washington Mutabakatı'nın yarattığı hayal kırıklığı, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kuruluşların meşruiyetini de derinden sarsmıştır. Özellikle 1997 Asya Krizi ve 2001 Arjantin Krizi sonrasında, bu kurumların kriz yönetimindeki başarısızlıkları ve tek tip neoliberal reçeteleri dayatma yaklaşımları ciddi biçimde eleştirilmiştir. Wade ve Veneroso (1998) gibi ekonomistler, Asya krizinin nedeninin bölgenin kendi iç dinamikleri değil, IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı finansal serbestleşme politikaları olduğunu savunmuştur. Benzer şekilde, Arjantin'in IMF programını harfiyen uygulamasına rağmen yaşadığı ekonomik çöküş, neoliberal politikaların etkisizliğini ve uygunsuzluğunu gözler önüne sermiştir (Blustein, 2010, s. 15).

Neoliberal hegemonyanın meşruiyet kaybı, sadece akademik eleştirilerle sınırlı kalmamış, küresel ölçekte toplumsal muhalefet hareketlerinin yükselişine de zemin hazırlamıştır. 1999 Seattle protestoları, küreselleşme karşıtı hareketin dönüm noktası olarak kabul edilir. Dünya Ticaret Örgütü'nün Seattle toplantısını hedef alan bu protestolar, neoliberal küreselleşmenin yarattığı toplumsal, ekonomik ve ekolojik sorunlara karşı geniş bir koalisyonun oluşabileceğini göstermiştir. Seattle'dan sonra, Davos, Cenova ve diğer küresel zirvelerdeki protestolar, "başka bir dünya mümkün" sloganı etrafında küresel bir muhalefet ağının oluşmasını sağlamıştır (McNally, 2013, s. 279). Bu süreç, 2008 küresel finans krizi sonrasında yeni bir aşamaya geçmiş, Occupy Wall Street hareketi ile sembolik olarak finans kapitalin kalbini hedef alan bir toplumsal muhalefet dalgası ortaya çıkmıştır. "Biz %99'uz" sloganı ile ifade edilen bu hareket, neoliberal dönemde derinleşen servet ve gelir eşitsizliklerine dikkat çekerek, sistemin meşruiyetini sorgulamıştır (Chomsky, 2013, s. 14).

Latin Amerika'da ise neoliberal politikalara karşı toplumsal muhalefet, 2000'li yılların başında sol hükümetlerin iktidara gelmesiyle sonuçlanan "Pink Tide" (Pembe Dalga) olarak adlandırılan bir siyasi dönüşüme yol açmıştır. Venezüella'da Chavez, Bolivya'da Morales, Ekvador'da Correa ve Brezilya'da Lula gibi liderler, neoliberal politikaların yarattığı toplumsal eşitsizliklere ve yoksulluğa karşı alternatif kalkınma stratejileri geliştirmeye çalışmıştır. Bu liderler, doğal kaynakların ulusallaştırılması, kamu hizmetlerinin genişletilmesi ve gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik sosyal politikalar gibi post-neoliberal stratejiler uygulamıştır (Grugel & Riggirozzi, 2012, s. 2-3). Latin Amerika'daki bu dönüşüm, neoliberal hegemonyanın kırılganlığını göstermiş ve alternatif politika arayışlarını güçlendirmiştir.

Neoliberal hegemonyanın krizi, akademik paradigmanın dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Washington Mutabakatı'nın başarısızlıkları, Post-Washington Mutabakatı olarak adlandırılan yeni bir politika çerçevesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Stiglitz'in (2005) öncülük ettiği bu yeni yaklaşım, kurumların önemini vurgulayarak, piyasa başarısızlıklarına karşı devlet müdahalesinin gerekliliğini savunmuş ve sosyal politikaların önemini yeniden gündeme getirmiştir. Benzer şekilde, Rodrik'in (2006), neoliberal politikaların tek tip uygulamalarının yerine, ülkelerin kendi kurumsal ve toplumsal yapılarına uygun kalkınma stratejileri geliştirmelerinin önemini vurgulamıştır.

Neoliberal kurumların kriz yönetimindeki başarısızlıkları, özellikle 2008 küresel finans krizi sonrasında belirginleşmiştir. Serbest piyasa teorisyenlerinin ve neoliberal kurumların öngöremediği bu kriz, finansal piyasaların kendi kendini düzeltebileceği inancını derinden sarsmıştır. Amin (2008, s. 133), Levy ve Dumenil (2015) ve Harvey (2015) gibi birçok

düşünürün vurguladığı gibi, kriz neoliberal iktisadın temel varsayımlarının yanlışlığını ortaya koymuş, piyasaların her zaman etkin ve rasyonel çalışacağı iddiasını çürütmüştür.

2008 krizi sonrasında, neoliberal politikalarda öngörülmeyen bir dönüşüm yaşanmış, devlet müdahalesinin kapsamı ve niteliği dramatik biçimde değişmiştir. Kriz karşısında merkez bankaları ve hükümetler, finansal sistemin çöküşünü önlemek için tarihte görülmemiş boyutlarda müdahalelerde bulunmuş, bankaları kurtarma operasyonları, likidite enjeksiyonları ve niceliksel genişleme politikaları uygulamıştır. ABD'deki TARP (Troubled Asset Relief Program) ve Avrupa'daki benzer programlar, neoliberal dönemde tabu sayılan devlet müdahalesinin yeniden meşrulaştırıldığını göstermiştir (Tooze, 2021, s. 194; Tabb, 2008, s. 7). Ancak bu müdahaleler, ironik biçimde, krizin maliyetini toplumsallaştırırken, kârların özelleştirilmesine izin vererek, neoliberal mantığın sürekliliğini sağlamıştır.

Kriz sonrası dönemde, devletin finansal piyasalar üzerindeki düzenleyici rolünün artması yönünde adımlar atılmıştır. ABD'de Dodd-Frank Yasası, Avrupa'da ise Basel III düzenlemeleri, finansal sistemin daha sıkı denetlenmesini amaçlamıştır. Ancak bu düzenlemelerin kapsamı ve etkinliği sınırlı kalmış, neoliberal hegemonyanın temel mantığında köklü bir değişim yaratamamıştır. Bu durum, neoliberalizmin kriz karşısındaki esnekliğini ve uyum kapasitesini gösterirken, aynı zamanda alternatif ekonomi politikalarının geliştirilmesinin zorluğunu da ortaya koymuştur.

Bu çerçevede bakıldığında, neoliberal hegemonyanın meşruiyet krizi, Washington Mutabakatı'nın başarısızlıklarından toplumsal muhalefet hareketlerinin yükselişine, akademik paradigmanın dönüşümünden neoliberal kurumların kriz yönetimindeki başarısızlıklarına kadar geniş bir kapsamda kendini göstermiştir. Bu kriz, neoliberalizmin vaat ettiği ekonomik büyüme, istikrar ve refah artışının gerçekleşmemesinden kaynaklanmış, küresel ölçekte alternatif politika arayışlarını güçlendirmiştir. Ancak bu süreç, neoliberalizmin sonu anlamına gelmemiş, daha ziyade neoliberal politikaların dönüşümü ve yeniden yapılandırılması yoluyla sistemin sürdürülmesi çabalarını beraberinde getirmiştir.

4. POST-NEOLİBERALİZM: ALTERNATİFLER VE ÇELİŞKİLER

Neoliberalizmin önceki bölümde incelediğimiz çoklu krizleri, alternatif politika arayışlarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan post-neoliberalizm, neoliberalizmin sonu anlamına gelmemekle birlikte, devletin rolünün yeniden tanımlanması ve piyasa ilişkilerinin toplumsal bağlamda yapılandırılması süreçlerini içeren bir geçiş dönemini ifade etmektedir. Post-neoliberal arayışlar, neoliberal piyasa mantığını tamamen reddetmeden ancak devletin

ekonomideki rolünü yeniden konumlandırarak, coğrafi ve ideolojik olarak farklılaşan iki ana eksende gelişmiştir: sosyal korumayı önceleyen solcu varyantlar ve otoriter-milliyetçi devletçiliğe yönelen sağcı varyantlar. Bu alternatifler, kapitalist üretim ilişkilerinin temel yapısını sorgulamadan, neoliberalizmin yarattığı toplumsal ve ekonomik sorunlara farklı çözümler aramaktadır.

Post-neoliberalizm kavramı üzerine literatürde önemli teorik katkılar bulunmaktadır. Brand'a (2016, s. 584) göre post-neoliberalizm, "kırılma ve sürekliliklerin" tanımlanabilmesini ve değişime uğrayan politikalar sonrası yeni stratejilerin analiz edilmesini mümkün kılan bir çerçeve sunmaktadır. Brand (2016, s. 570) bu durumu "eskinin ölmekte olduğu ve yeninin doğamadığı" tarihsel momentum ile ilişkilendirirken, Candeias (2011, s. 60) post-neoliberalizmi "yeni bir gelecek için çeşitli arayışların olduğu geçiş dönemi" olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşımların ortak noktası, post-neoliberalizmin anti-kapitalist bir proje olmaktan ziyade, kapitalizmin kriz eğilimlerine yanıt veren uyarlanma süreçlerini ifade etmesidir.

Post-neoliberalizm kavramına yönelik eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. Jessop (2013, s. 70) söz konusu değişimleri ne tamamen neoliberal ne de post-neoliberal olarak görmekte, bunları "bireylerin geçimlerini sağlamak ve bir tür güvenlik elde etmek için manevra yapmak zorunda oldukları ekonomik ve siyasi projelerin melez bir karışımı" olarak değerlendirmektedir. Goldstein, (2012, s. 307) ise post-neoliberal uygulamaların tutarlı bir kalkınma modeli oluşturmadığını ve ülkelerin zamanla farklılaşacağını belirterek kavramın muğlaklığına dikkat çekmektedir. Bu eleştirilere rağmen, post-neoliberalizm Washington Mutabakatı'nın ötesine geçen ekonomi politik alternatiflerini analiz etmekte yararlı bir kavramsal araç olmayı sürdürmektedir.

Bu kavramsal tartışmalar sürerken, analitik anlamda daha verimli bir yaklaşım geliştirebilmek için post-neoliberalizmi iki ana perspektifle ele alabiliriz. Tanımlayıcı özellikleri konusunda net bir fikir birliği bulunmamakla birlikte, literatürde bu fark genellikle neoliberalizmin soldan aşılması girişimi ve sağdan aşılması girişimi olarak değerlendirilmektedir. Sol post-neoliberalizm, çoğunlukla Latin Amerika'da görülen, Washington Mutabakatı politikalarının reddedilmesi, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine karşı çıkılması ve gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik kalkınmacı devlet anlayışını temsil eder (Öniş & Şenses, 2003, s. 3). Sağ post-neoliberalizm ise ekonomide devletin daha etkin rol oynadığı, ancak milliyetçi-muhafazakâr değerler çerçevesinde şekillenen bir devlet müdahaleciliğini ifade eder. Bu

bağlamda, Brie (2009, s. 22-25), neoliberalizmin krizine yanıt olarak iki sağ, iki sol olmak üzere dört temel post-neoliberal senaryo ortaya koymaktadır.

Brie'nin modeline göre sağ perspektiften ilk senaryo, "serbestleştirilmiş kapitalizmin otoriter tahakkümü"dür ve neoliberal politikaların daha sert biçimde uygulanmasını ve devletin baskıcı rolünün artırılmasını içerir. Bu yaklaşım, otoriter devletçilik olgusunun daha ileri bir aşamaya taşınması olarak düşünülebilir. Sağın ikinci senaryosu, "finans piyasası kapitalizminin yeni muhafazakâr düzenlenmesi"dir. Bu senaryo, ulus devlet içinde merkez sağ politikalarla sosyal korumayı sınırlı ölçüde sağlarken, uluslararası alanda stratejik çıkarlara dayalı müdahaleci bir dış politikayı birleştirir. Sentor devlet yapısını sürdüren ancak sosyal kontrol mekanizmalarını daha çok kültürel-milliyetçi bir çerçevede yeniden şekillendiren bu senaryo, neoliberal devletin disipline edici yapısını milliyetçi-muhafazakâr değerlerle birleştirir.

Sol perspektiften ilk senaryo, "finans piyasası kapitalizminin sosyal demokrat düzenlenmesi"dir. Bu yaklaşım, serbest piyasa kapitalizmini temel alarak küreselleşmenin olumsuz etkilerini azaltmayı ve sosyal politikaları güçlendirmeyi amaçlar. Bu senaryo, toplumsal eşitsizlikleri hafifletmeyi hedeflerken, piyasa mantığının temel işleyişini sorgulamadan ekonominin demokratik denetimini kısmen artırmaya çalışır. Solun ikinci ve daha radikal senaryosu ise "dayanışmaya dayalı bir topluma geçiş"tir. Bu model, piyasa mantığını aşan, kolektif ihtiyaçları önceleyen dört sektörlü bir ekonomik yapı ve katılımcı demokratik kurumlar temelinde toplumun yeniden örgütlenmesini öngörür. Wood'un ekonomi-siyaset ayrımı eleştirisinden hareketle, ekonominin toplumsal denetimini yeniden sağlamayı ve neoliberal devletin ikili yapısını aşmayı hedefler. Bu dört senaryo, farklı coğrafyalarda çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan post-neoliberal dönüşüm modellerini anlamak için analitik bir çerçeve sunmaktadır.

Brie'nin ortaya koyduğu bu analitik çerçeve, özellikle neoliberalizmin krizinden en çok etkilenen ve alternatif arayışlarının en belirgin şekilde ortaya çıktığı Latin Amerika bağlamında incelendiğinde somut karşılıklar bulmaktadır. Bölgedeki post-neoliberal dönüşüm deneyimlerinin arka planında, neoliberal politikaların yarattığı derin ekonomik ve toplumsal sorunlar yatmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin çoğunda şok terapisi yoluyla neoliberal politikalar uygulanmış, bunun sonucunda borç krizleri baş göstermiş ve 2000'lere kadar yıkıcı sosyal sonuçlar doğurmuştur. Tekrarlanan döviz ve finans krizleri, sürekli artan işsizlik, gelir dağılımdaki bozulma ve fakirliğin artışı gibi nedenler neoliberalizmin politik ve ideolojik meşruiyetine darbe vurmuştur (Harvey, 2015, s. 165).

Bu çerçevede post-neoliberalizm, neoliberal stratejilerin, toplumsal muhalefetin giderek artan direnişiyle karşılaşması ve bu nedenle neoliberal politikaların uygulanmasının zorlaşması anlamına gelmektedir. Latin Amerika'da bu zorlaşma süreci, toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasına ve post-neoliberal politika alternatifleri için yapılan baskıların doğmasına yol açmıştır. Nitekim sol eğilimli post-neoliberal popülist hükümetlerin önemli bir özelliği, yerel halk ve toplumsal hareketler ile daha yakın ilişkiler kurma arzusu olmuştur.

Latin Amerika'daki sol post-neoliberal deneyimler, Brie'nin senaryoları açısından incelendiğinde önemli çeşitlilik göstermektedir. Venezuela'daki Bolivarcı Devrim, Brie'nin dördüncü senaryosu olan "dayanışmaya dayalı bir topluma geçiş"e yakın özelliklere sahiptir. Hugo Chávez (1999-2013) liderliğindeki bu hareket, petrol sektörünün tam kontrolünü sağlarken, "Misiones" programları aracılığıyla toplumun en yoksul kesimlerine yönelik temel hizmetlerin sağlanmasını ve yerel düzeyde "komünal konseylerin" oluşturulmasını hedeflemiştir (Grugel ve Riggirozzi, 2012, s. 2-3; Ellner, 2019, s. 12). Bu yaklaşım, sentor devlet yapısının tersine çevrilmesi olarak değerlendirilebilir - devlet, sermaye yerine ezilen kesimlere karşı özgürleştirici bir rol oynamaya çalışmıştır. Bolivya'da Evo Morales (2006-2019) yönetimi de benzer şekilde doğal kaynakların ulusallaştırılması ve yerli halkların güçlendirilmesi politikaları ile bu senaryoya yaklaşmıştır. 2009 Anayasası ile yerli halkların özerklik hakları ve doğa hakları (pachamama) anayasal güvence altına alınmıştır (Webber, 2016, s. 1858-1861). Bu anayasal dönüşüm, neoliberal devletin ekonomi-siyaset ayrışmasını sorgulamış ve yerli kozmolojisini devlet yapısına entegre etmiştir.

Brezilya'daki deneyim ise Brie'nin üçüncü senaryosu olan "finans piyasası kapitalizminin sosyal demokrat düzenlenmesi"ne daha yakındır. Lula da Silva (2003-2010) ve Dilma Rousseff (2011-2016) yönetimleri altında uygulanan "Bolsa Família" gibi koşullu nakit transferi programları ve asgari ücretin reel değerinin artırılması gibi politikalar, makroekonomik dengeleri korurken sosyal politikaları güçlendirmeyi hedeflemiştir (Saad-Filho, 2013, s. 658). Bu yaklaşım, piyasa mekanizmalarını temelden sorgulamak yerine, neoliberal küreselleşmenin sosyal boyutunu güçlendirmeye çalışmıştır. İşçi Partisi (PT) hükümetleri, finansal serbestleşmeyi sınırlamadan ve küresel sermaye hareketlerini kısıtlamadan, neoliberal modelin içinde sosyal politikalara ağırlık vermiştir. Bu denge politikası, bir yandan yoksulluğu azaltırken, diğer yandan sermaye birikiminin temel dinamiklerini korumayı amaçlamıştır.

Bu sol post-neoliberal deneyimlerin sürdürülebilirliği, küresel ekonomik dinamikler ve iç politik faktörlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Brezilya'da İşçi Partisi (PT) hükümetleri, 2014 sonrasında yaşanan ekonomik kriz ve yolsuzluk skandalları sonucunda iktidardan düşerken,

Venezuela'da Chávez sonrası Maduro yönetimi, petrol fiyatlarındaki düşüş ve uluslararası yaptırımlar nedeniyle ciddi ekonomik zorluklar yaşamıştır. Ekvador'da ise Correa'nın ardından Lenin Moreno yönetimi, neoliberal politikalara geri dönmüştür. Bu durum, Latin Amerika'daki sol post-neoliberal dönüşümün karşılaştığı yapısal sınırlamaları göstermektedir (Grugel & Riggirozzi, 2012, s. 2-3). Neoliberal finansallaşma dinamikleri ve küresel ekonomik bağımlılık, bu modellerin sürdürülebilirliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla, 2000'ler ile birlikte Brezilya, Ekvator, Bolivya ve Arjantin gibi birçok ülkede, neoliberalizm karşıtı söylem geliştiren yeni hükümetler kurulmuş, bunun arka planında toplumsal muhalefet hareketleri etkili olmuştur. Özellikle merkez sol çizgisinde olan bu hükümetler, katılımcı özgürleştirici politikalar ve sosyal demokrat stratejiler uygulamaya çalışmışlardır. Bu siyasal çizgi Avrupa'da ve diğer birçok ülkede "Yeni Sol" ve "Üçüncü Yol" diye adlandırılan yeni hareketlere yol gösterici olmuştur.

Öne çıkan biçimde Washington Mutabakatının etkisi altındaki ülkelerde devletin rolünü temel bir şekilde değiştirme amacını taşıyan sol eğilimli post-neoliberalizm, neoliberal ekonomiye eleştiriler sunarak kamu hizmetlerinin kamusallaştırılması, gelir eşitsizliğinin azaltılması ve sendikaların güçlendirilmesi gibi alternatif öneriler getirmiştir. Post-neoliberalizmin bu versiyonu, devletin rolünü değiştirmeyi amaçlarken, refah yardımlarının artırılması, yoksulluğun azaltılması ve toplum adına devletin ekonomiye daha fazla müdahale etmesini kasteder (Ruckert vd., 2017, s. 1587). Rodrik'e (2006, s. 978) göre, söz konusu önerilere ek olarak bu türden bir post-neoliberalizm yaklaşımı yolsuzluğa ve esnek işgücü piyasalarına karşı önlemler, çevreci yaklaşımlar, toplumsal cinsiyet ile azınlık hakları gibi demokratik kimlik siyasetinin ön plana çıkması, sosyal güvenlik ağları, bağımsız merkez bankası ve enflasyon hedeflemesi gibi temel politikaları da kapsamaktadır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, post-neoliberalizm, sadece sol eğilimli siyasete özgü bir durum değildir; sağ post-neoliberal tutum ve siyasal yaklaşımdan da aynı şekilde bahsetmek etmek mümkündür (Brie, 2009). Burada post-neoliberalizm terimi, işçi sınıfının ve solun etkisiz hale getirildiği bir toplumsal bağlamda piyasa reformlarına karşı gelişen tepkinin milliyetçi-muhafazakârlar tarafından örgütlendiği bir durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, post-neoliberalizm, neoliberalizmi sağ kanattan aşındırma girişimi olarak da okunabilir.

Sağ perspektifli post-neoliberalizm terimi, özellikle 2008 krizini aşmak için alternatif bir yolun bulunamadığı bazı ülkelerde ortaya çıkan ekonomik-politik girişimleri ifade etmek için kullanılır. ABD'de Trump yönetimi, Macaristan'da Orban yönetimi ve Türkiye'de Erdoğan

yönetimi gibi örnekler popülist ve sağ post-neoliberal siyasetin uygulandığı alanlara örnek teşkil eder. ABD'de post-neoliberal dönüşüm hem sağ hem sol eksende kendini göstermiştir. Trump yönetimi (2017-21), "America First" sloganıyla ticari korumacılığı ön plana çıkarmış ve Çin'e karşı tarife savaşları başlatmıştır. Ancak iç politikada vergi indirimleri ve deregülasyon uygulamaları sürdürülmüştür. Sol post-neoliberal eğilimler ise Bernie Sanders ve Alexandria Ocasio-Cortez öncülüğünde "Medicare for All" ve "Green New Deal" gibi önerileri gündeme taşımıştır. Biden yönetimi (2021-25) bu sol taleplerin bir kısmını merkez politikalara entegre etme girişimi olarak okunabilir. ABD örneği, post-neoliberalizmin ideolojik çeşitliliğini göstermektedir.

Bu tür post-neoliberal sağ anlayışlar, Akçay'a (2021, s. 70) göre, otoriter bir sağ siyaset anlayışa sahiptir ve bu durum, teorik düzlemde bir geçiş sürecinin yaşandığını göstermektedir. Bu bağlamda sağ post-neoliberalizm, ekonomik alanda devletin daha etkin bir rol oynadığı, özelleştirme sürecinin duraksadığı, sosyal yardım programlarının muhafazakâr bir çerçevede genişletildiği ve yerli sermayenin iç pazar üzerinde kontrol sağladığı bir ulusal kapitalizm modelini tanımlar. Bu yeni tür post-neoliberalizmin otoriter karakteri sadece milliyetçi-muhafazakâr bir devlet inşası projesinin bir parçası olarak yürütme erkinin diğer erklere üstünlük sağlamasından kaynaklanmaz, aynı zamanda bu proje, alt sınıfların karar alma süreçlerinden tam anlamıyla dışlanmasına dayanır.

Post-neoliberal rejimler, neoliberal ekonominin krizlerine ve neoliberalizmin zayıflamasına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepki, genellikle milliyetçi-muhafazakâr sağ popülist politikaların, sermaye fraksiyonları arasında yeni gerilimler yaratarak, sınıfsal çatışmaları daha da belirginleştirmesine yol açmıştır (Erden, 2022, s. 1114). Post-neoliberalizmin bu formu, sadece yeni bir siyasi veya ekonomik düzenin adı değil, aynı zamanda neoliberalizmin olumsuz etkilerine ve ortaya çıkan sorunlara karşı farklı yaklaşımları temsil eden alternatif bir perspektiftir. Bu bakış açısı, neoliberal ekonomik düzenin iç çelişkilerine, ekolojik krize, düşük ücretli göçmen emeği sorununa, aile yapısındaki değişikliklere ve göç dalgalarına karşı sağ-siyasal popülist bir tepkinin bir yansımasıdır (Brie, 2009, s. 23).

Sağ popülist siyasetlerde, temel olarak muhafazakâr siyasi çerçeve dini değerlere odaklanırken, ailenin önemine, cinsiyetçi ve homofobik tutumlara öncelik verme eğilimdedir. Macaristan'da Orban Viktor liderliğindeki Fidesz Partisi ve Polonya'da Hukuk ve Adalet Partisi (PiS), bu yaklaşımın tipik örnekleridir. Bu partiler, kendilerini yozlaşmış elitlere karşı halkın temsilcisi olarak konumlandırırken, ekonomide seçici devlet müdahaleciliğini benimsemişlerdir (Scheiring & Szombati, 2020, s. 2; Geva, 2021). Orban'ın 2010 sonrası uygulamaları, sağ post-

neoliberal devlet inşasının belirgin örneğidir. Scheiring'in (2020) "otoriter yeniden gömülme" kavramıyla tanımladığı bu süreç, devletin stratejik sektörlerde (enerji, medya, bankacılık) "ulusal sermaye şampiyonları" yaratma yönünde genişlemesiyle karakterize olmuştur. Sosyal politikalarda ise muhafazakâr aile değerleri ve çalışma şartına bağlı yardımlarla disipline edici bir refah modeli benimsenmiştir.

Polonya'da PiS hükümeti benzer bir strateji izlemiş, "500+" aile yardım programı gibi geniş çaplı sosyal transferlerle alt ve orta sınıfın desteğini sağlamıştır. Ancak bu sosyal politikalar, yargı bağımsızlığına müdahaleler, medya üzerindeki devlet kontrolünün artırılması ve AB normlarına dirençle birlikte yürütülmüştür. Ekonomide "yerli sermayenin güçlendirilmesi" söylemi altında devlet bankalarının genişletilmesi ve stratejik sektörlerde ulusal şampiyonların yaratılması hedeflenmiştir. PİS'in "ulusal kapitalizm" modeli, uluslararası ekonomik kuruluşlara karşı ulusal çıkarları savunmayı, merkez bankasının özerkliğini sınırlandırmayı ve belirli sermaye gruplarını desteklemeyi içermiştir. Benzer şekilde, bu sağ post-neoliberal hükümetler, iç pazarı korumaya, yerel sermayeyi desteklemeye ve ihracata dayalı bir ekonomik model geliştirmeye çalışmışlardır. (Akçay, 2021, s. 88). Bu politikalar, refah harcamalarını kontrol altında tutarken, sendikaları baskılamış ve seçilmiş sermaye kesimlerine çeşitli destekler sunmuştur.

Orta Avrupa'da farklı bir post-neoliberal model olarak Çekya, sağ popülizmin daha pragmatik bir versiyonunu temsil etmektedir. Andrej Babiš liderliğindeki ANO hareketi, "şirket gibi yönetilen devlet" yaklaşımıyla tekno-popülist bir çizgi izlemiştir (Buštíková & Guasti, 2018: 303). Macaristan ve Polonya'daki kültürel muhafazakârlık vurgusundan farklı olarak, Çek modeli ekonomik verimlilik ve yolsuzlukla mücadele söylemine odaklanmıştır. Bu üç ülke, sağ post-neoliberalizmin Orta Avrupa'daki çeşitliliğini göstermektedir: Macaristan otoriter-milliyetçi, Polonya muhafazakâr-Katolik, Çekya ise tekno-popülist bir yol izlemiştir.

Bu tür sağ-siyasetler, post-neoliberal düzenlerini inşa ederken ekonomideki temel ilkeleri değiştirerek daha fazla devlet müdahalesini ve düzenlemeyi benimsemişlerdir. İç pazarı korumak amacıyla ithalat rekabetini sınırlandırmaya, yerel sermaye piyasaları üzerinde kontrol sağlamaya, güçlü bir ihracat ekonomisi oluşturmaya ve üretimi artırmaya yönelik etkili sanayi politikaları benimsenmiştir (Akçali, vd., 2015, s. 8). Bu politikaların uygulanmasında, kurumsal otoritenin otoriter popülizmle birleştiği bir strateji benimsenmiştir. Temel olarak refah harcamaları sınırlanmış, sendikalar baskı altında tutulmuş ve sermaye kesimlerine çeşitli destek biçimleri sunulmuştur (Scheiring, 2020, s. 76). Bu tür bir otoriter ve popülist yaklaşım, ekonomideki olumsuz değişimlere, sermaye birikim krizlerine, ekolojik sorunlara, göç ve

pandemi gibi toplumsal etkilere bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu politikalar, farklı sermaye sınıfları ve grupları arasında ve bunların siyasal iktidarlarla olan ilişkilerinde yeni çatışmalar ve gerilimler oluşturmuştur.

Dünya genelinde bazı post-neoliberal deneyimler ise sol ve sağ kategorilerine net biçimde yerleştirilemeyen, hibrit özellikler göstermektedir. Çin'in "sosyalist piyasa ekonomisi", devletin ekonomiyi planladığı ancak aynı zamanda özel sektörün gelişimini teşvik ettiği özgün bir model sunarak, "Pekin Mutabakatı" olarak adlandırılan alternatif bir kalkınma paradigması oluşturmuştur (Breslin, 2011, s. 1326). Güney Kore'nin 2008 krizi sonrasında geliştirdiği "Yeşil Büyüme" stratejisi, ve Japonya'nın "Abenomics" politikası da benzer şekilde devlet müdahaleciliği ile piyasa mekanizmalarını birleştiren pragmatik yaklaşımlardır (Mathews, 2012, s. 761; Lechevalier & Monfort, 2018, s. 10).

Bu hibrit modeller, post-neoliberal dönüşümün her zaman net ideolojik sınıflandırmalara uymadığını, duruma özgü pratik çözümler de üretebildiğini göstermektedir. Farklı coğrafyalardaki post-neoliberal deneyimler incelendiğinde, ideolojik yönelimlerindeki farklılıklara rağmen bazı ortak özellikler tespit edilebilir: devletin ekonomideki rolünün yeniden tanımlanması, stratejik sektörlerde kamu kontrolünün artırılması ve sosyal politikaların (farklı biçimlerde de olsa) genişletilmesi. Post-neoliberal dönüşümün karşılaştığı temel sınırlamalar arasında ise küresel kapitalist sistemin yapısal kısıtlamaları, uluslararası finansal kurumların baskısı, emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar ve sınıf çatışmalarının dinamikleri yer almaktadır. Bu sınırlamalara rağmen, çeşitli post-neoliberal deneyimler, neoliberalizmin alternatifsiz olmadığını ve devlet-piyasa-toplum ilişkilerinin farklı biçimlerde yapılandırılabileceğini göstermektedir.

Özetle, post-neoliberalizm devletin rolünün yeniden tanımlanmasını içeren ancak ideolojik olarak çoğulcu bir süreçtir. Sol post-neoliberalizmde devlet, sosyal eşitsizlikleri azaltma ve kamu hizmetlerini güçlendirme aracı olarak konumlandırılırken; sağ post-neoliberalizmde devlet, ulusal sermayeyi koruma ve muhafazakâr değerleri dayatma işlevi görmektedir. Her iki durumda da neoliberal "minimal devlet" söylemi terk edilmekte, ancak devletin müdahale biçimleri, araçları ve toplumsal sonuçları köklü farklılıklar göstermektedir. Latin Amerika'dan Orta Avrupa'ya, ABD'den Asya'ya uzanan bu çeşitlilik, post-neoliberalizmin evrensel bir model olmaktan ziyade, kapitalizmin kriz dinamiklerine verilen coğrafi ve ideolojik bağlama özgü yanıtlar olduğunu göstermektedir.

5. SONUÇ

Neoliberalizm hiçbir zaman "minimal devlet" anlamına gelmemiştir. Poulantzas'ın otoriter devletçilik, Wacquant'ın sentor devlet ve Wood'un ekonomi-siyaset ayrımı kavramlarıyla analiz edildiğinde, neoliberal devletin piyasa genişlemesini güvence altına alırken aynı zamanda toplumsal muhalefeti disipline eden paradoksal bir yapı sergilediği görülmektedir. Ekonomik alanın depolitizasyonu ile siyasal alanın otoriterleşmesi arasındaki gerilim, 2008 küresel finansal kriziyle birlikte patlama noktasına ulaşmış ve Washington Mutabakatı'nın meşruiyet temellerini çökertmiştir.

Kriz sonrasında ortaya çıkan post-neoliberal arayışlar, coğrafi ve ideolojik bağlama özgü iki farklı yörüngede kristalleşmiştir. Latin Amerika'daki sol post-neoliberalizm (Venezuela, Bolivya, Ekvador, Arjantin), Wacquant'ın sentor devlet mantığını tersine çevirmeye çalışarak devleti sosyal koruma ve katılımcı demokrasinin aracı olarak yeniden konumlandırmıştır. Venezuela'nın *Misiones* programları, Bolivya'nın yerli halkları anayasal olarak tanıması ve Brezilya'nın *Bolsa Família* gibi koşullu nakit transferleri, devletin ezilen kesimlere yönelik özgürleştirici potansiyelini harekete geçirmeyi hedeflemiştir. Wood'un ekonomi-siyaset ayrımı eleştirisinden hareketle, bu deneyimlerin ekonominin toplumsal denetimini yeniden sağlamaya yöneldiklerini söyleyebiliriz.

Orta Avrupa (Macaristan, Polonya) ve Türkiye'deki sağ post-neoliberalizm ise neoliberal sentor devlet yapısını milliyetçi-muhafazakâr hegemonya ile birleştirmiştir. Poulantzas'ın otoriter devletçilik analizinin öngördüğü gibi, bu coğrafyalarda devlet sermaye birikimini güvence altına alırken otoriter yöntemlerle toplumsal muhalefetin önüne geçmiştir. Çin'in devlet kapitalizmi modeli ise Parti-devlet kontrolünde teknoloji yoğun birikim ve dijital gözetim ile bu ikili sınıflandırmanın ötesinde özgün bir yörünge çizmiştir.

Karşılaştırmalı vaka analizleri, post-neoliberal dönüşümlerin üç temel mekanizma üzerinden gerçekleştiğini ortaya koymuştur: Birincisi, neoliberal devletin yapısal çelişkisinin 2008 kriziyle patlama noktasına ulaşması ve Washington Mutabakatı'nın meşruiyetinin çökmesi. İkincisi, farklı coğrafyalarda devlet-piyasa-toplum ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının zorunlu hale gelmesi. Üçüncüsü, bu yeniden yapılanmanın iki farklı yörüngede kristalleşmesi: Latin Amerika'da sosyal koruma ve katılımcı demokrasi yönünde; Orta Avrupa ve Türkiye'de otoriter-milliyetçi kontrol yönünde.

Ancak her iki yörünge de kapitalist üretim ilişkilerini dönüştürmekten ziyade, devletin müdahale biçimlerini ve meşruiyet zeminlerini yeniden yapılandırmaktadır. Sol post-neoliberal

deneyimler, küresel finansallaşma dinamikleri ve uluslararası sermaye hareketlerinin baskısı altında sürdürülebilirlik sorunları yaşamış; sağ post-neoliberal dönüşümler ise otoriter devletçiliği derinleştirerek demokratik katılımı aşındırmıştır. Post-neoliberalizm dolayısıyla kapitalizmin sonunu değil, onun krizlerine verilen coğrafi ve ideolojik bağlama özgü farklılaşmış yanıtları temsil etmektedir. Devlet-piyasa-toplum ilişkilerinin gelecek seyri, emek-sermaye çatışması ile ekolojik sürdürülebilirlik ve demokratik katılım talepleri etrafında örgütlenen toplumsal hareketlerin kapasitesine bağlı olarak şekillenecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akalın, U. S. (2009). Neoliberal iktisadın gelişimi üzerine kısa bir not. İçinde G. Akalın & U. S. Akalın. (Ed.) *Neoliberal iktisadın Marksist eleştirisi*, (ss. 9-21). Kalkedon Yayınları.

Akçali, E., Yanik, L. K., & Hung, H. F. (2015). Inter-Asian (post-)neoliberalism? Adoption, disjuncture and transgression. *Asian Journal of Social Sciences*, 43, 5-21. https://doi.org/10.1163/15685314-04301002

Akçay, Ü. (2021). Polonya'da otoriter post-neoliberalizmin yükselişi. *Toplum ve Bilim*, 155, 68-97.

Altınörs, G., & Akçay, Ü. (2022). Authoritarian neoliberalism, crisis and consolidation: The political economy of regime change in Turkey. *Globalizations*, 19(7), 1029-1053. https://doi.org/10.1080/14747731.2021.2025290

Amin, S. (2008). Piyasa ekonomisi mi? Oligapol-finans kapitalizmi mi?. İçinde *Neoliberalizm ve Kriz*, (ss. 123-136). Kalkedon Yayınları.

Angın, M., & Bedirhanoğlu, P. (2013). AKP döneminde Türkiye'de büyük ölçekli özelleştirmeler ve devletin dönüşümü. *Praksis*, *30*(31), 75-95.

Ataay, F. (2008). İkinci kuşak yapısal reformlarda program arayışları. *Memleket Siyaset Yönetim,* 3(6): 22-38.

Aydoğdu, Y. (2024). *Türkiye'de sermaye birikim süreçleri çerçevesinde devletin neoliberal dönüşümü,* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydoğdu, Y. (2025). Accumulation through Borrowing: Capital and Social Transformation in the Neoliberal Era in Turkey. *Journal of Sustainable Economics and Management Studies*, 4(1), 1-24.

Blustein, P. (2010). Ve paralar geldiği gibi gitti: Dünya Bankası, Wall Street, IMF ve Arjantin'in iflası (Çev. D. Yüksek). Varlık Yayınları.

Bonefeld, W. (2013). Yıkıcı akıl ve olumsuzlama: Devlet, sermaye ve sınıf (Çev. Ö. Yalçın). Otonom Yayınları.

Brand, U. (2016). Postneoliberalism. In S. Springer., K. Birch, & J. MacLeavy (Eds.). Handbook of Neoliberalism. (pp. 569-577). Routledge.

Breslin, S. (2011). The 'China model' and the global crisis: from friedrich list to a Chinese model of governance?. *International Affairs,* 87(6), 1323-1343. https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2011.01039.x

Brie, M. (2009). Ways out of the crisis of neoliberalism. *Development Dialogue,* 51: 15-31.

Buštíková, L., & Guasti, P. (2019). The state as a firm: Understanding the autocratic roots of technocratic populism. *East European Politics and Societies*, *33*(2), 302-330.

Campbell, J. L. & Pedersen, O. K. (2001). *The rise of neoliberalism and ınstitutional analysis*, Princeton University Press.

Candeias, M. (2011). Organic crisis and capitalist transformation. *World Review of Political Econom*, 48-65. Doi: 10.2307/41931917

Chomsky, N. (2013). Occupy: işgal et sınıf savaşı, isyan ve baskı üzerine düşünceler, (Çev. O. Akınay). Agora Kitaplığı.

Clarke, S. (1983). State, class struggle, and The reproduction of capital. *Kapitalistate*, 10(11): 113-33. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21464-8_6

Clarke, S. (1991). The state debate. In S. Clarke, (Eds.) The State Debate. (pp. 1-69). St. Martin's Press.

Colás, A. (2014). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler. İçinde A. Saad-Filho ve D. Johnston. (Ed.). Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki, (ss. 123-142).Yordam Kitap.

Ellner, S. (2019). Pink-tide governments: pragmatic and populist responses to challenges from the right. *Latin American Perspectives,* 46(1), 4-22. https://doi.org/10.1177/0094582X18805

Erden, Ö. O. (2022). Post-neoliberal otoriter rejimde sınıf dinamikleri ve AKP-TÜSİAD ilişkilerinde yeni gerilimler. *Mülkiye Dergisi,* 46(4), 1101-1139.

Foster, J. B., & Michaeld, D. Y. (2015). Piketty ve neoklasik iktisadın krizi, *Gelenek Dergisi*, Sayı: 126.

Gamble, A. (1999). Marxism and new right theory. *Marxism and Social Science*, 85-103. https://doi.org/10.1007/978-1-349-27456-7_5

Geva, D. (2021). Orbán's ordonationalism as post-neoliberal hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 71-93. https://doi.org/10.1177/0263276421999435

Goldstein, D. M. (2012). Decolonialising 'actually existing neoliberalism'. *Social Anthropology,* 20(3): 304-309. https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2012.00206.x

Grugel, J., & Riggirozzi, P. (2012). Post-neoliberalism in Latin America: Rebuilding and reclaiming the state after crisis. *Development and Change*, 43(1), 1–21. https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2011.01746.x

Hart-Landsberg, M. (2008). Neo-liberalizm: mitler ve gerçeklik, İçinde *Neoliberalizm ve Kriz,* (ss. 79-102). Kalkedon Yayınları.

Harvey, D. (2015). Neoliberalizmin kısa tarihçesi (Çev. A. Onacak). Sel Yayınları.

Harvey, D. (2019). Yeni emperyalizm (Çev. A. N. Bingöl). Sel Yayıncılık.

Hayek, F. V. (2013). Özgürlüğün anayasası (Çev. Y. Z. Çelikkaya). BinBang Yayınları.

Hermann, C. (2007). Neoliberalism in the European Union. *Studies in Political Economy*, 79(1): 61-90. https://doi.org/10.1080/19187033.2007.11675092

Jessop, B. (2013). Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate. *Social Anthropology*, 21(1): 65-74. https://doi.org/10.1111/1469-8676.12003

Kozanoğlu, H., Gür, N., & Özden, B. A. (2015). *Neoliberalizmin gerçek 100'ü,* (3. baskı). İletişim Yayınları.

Lechevalier, S., & Monfort, B. (2018). Abenomics: has it worked? Will it ultimately fail? In *Japan Forum,* 30(2), 277-302. https://doi.org/10.1080/09555803.2017.1394352

Levy, D., & Dumenil, G. (2011). *The crisis of neoliberalism.* Harvard University Press.

Levy, D., & Dumenil, G. (2015). Büyük yol ayrımı: neoliberalizme son noktayı koymak (Çev. A. Gür). İletişim Yayınları.

MacEwan, A. (2014). Neoliberalizm ve demokrasi: piyasa iktidarına karşı demokratik iktidar. İçinde A. Saad-Filho ve D. Johnston (Edt.). Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki, (ss. 282-292).Yordam Kitap.

Madenci, C. (2010). Hayek'in Kötü Şöhretli Röportajları. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18): 99-101.

Mathews, J. A. (2012). Green growth strategies—Korean initiatives. *Futures*, 44(8), 761-769. https://doi.org/10.1016/j.futures.2012.06.002

McNally, D. (2013). Başka bir dünya mümkün: Küreselleşme ve antikapitalizm (Çev. O. Köymen). Yordam Kitap.

Mises, L. v. (2008). İnsan eylemi (Çev. İ. Aktar). Liberte Yayınları.

Mises, L. v. (2016). Liberalizm (Çev. Y. Öğüt). Liber Plus Yayınları.

Nozick, R. (2015). Anarşi, devlet ve ütopya (Çev. A. Oktay). İstanbul Bilgi Yayınları.

Oxfam. (2022). Eşitsizlik öldürür: benzeri görülmemiş bir eşitsizlikle mücadele için COVID-19 sonrasında uygulanması gereken eylem planı, https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/raporlar/Oxfam%202022%20E%C5%9Fitsizlik%20%C3%96ld%C3%BCr%C3%BCr%20Raporu/Oxfam%202022%20Es%CC%A7itsizlik%20O%CC%88ldu%CC%88ru%CC%88r%20Raporu.pdf.

Oxfam. (2025). Takers not makers: The unjust poverty and unearned wealth of colonialism, https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/Oxfam%202025%20Takers%20Not%20Makers%20(%C3%9Cretenler%20De%C4%9Fil%20%C3%9Czerine%20Konanlar)%20EN%20Report.pdf.

Öniş, Z., & Şenses, F. (2003). Rethinking the emerging post-washington consensus: A critical appraisal. *Economic Research Center Working Paper*, 36(2), 263-290. https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2005.00411.x

Piketty, T. (2024). Yirmi birinci yüzyılda kapital (VI. Basım, Çev. H. Koçak). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Poulantzas, N. (1992). Siyasal iktidar ve toplumsal sınıflar (Çev. Ş. Süer ve F. Topaçoğlu). Belge Yayınları.

Poulantzas, N. (2004). Devlet, iktidar sosyalizm (Çev. T. Ilgaz). Epos Yayınları.

Rodrik, D. (2006). Goodbye washington consensus, hello washington confusion? A review of the world bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, 44(4): 973–987. https://doi.org/10.1257/jel.44.4.973

Ruckert, A., Macdonald, L., & Proulx, K. R. (2017). Post-neoliberalism in Latin America: A conceptual review. *Third World Quarterly*, 38(7), 1583-1602. https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1259558

Saad-Filho, A. (2013). Mass protests under 'left neoliberalism': Brazil, *Critical Sociology*, 39(5), 657-669. https://doi.org/10.1177/0896920513501906

Saez, E., & Zucman, G. (2020). The rise of income and wealth inequality in America: Evidence from distributional macroeconomic accounts. *Journal of Economic Perspectives,* 34(4), 3–26. https://doi.org/10.1257/jep.34.4.3

Scheiring, G. (2020). *The retreat of liberal democracy: Authoritarian capitalism and the accumulative state in Hungary*. Palgrave-Macmillan.

Scheiring, G., & Szombati, K. (2020). From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6): 721-738. https://doi.org/10.1177/0268580920930591

Standing, G. (2019). Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf (Çev. E. Bulut). İletişim Yayınları.

Steger, M. B., & Roy, R. K. (2010). *Neoliberalism: A very short ıntroduction*. Oxford University Press.

Stiglitz, E. J. (2002). Küreselleşme: Büyük hayal kırıklığı, (Çev. A. Taşçıoğlu ve D. Vural). İletişim Yayıncılık.

Stiglitz, E. J. (2005). More instruments and broader goals: Moving toward the post-washington consensus, In: *Wider Perspectives on Global Development*, (pp. 16-48). Palgrave Macmillan.

Tabb, W. K. (2018). ABD kapitalizminin finansal krizi, İçinde *Neoliberalizm ve Kriz,* (ss. 7-24). Kalkedon Yayınları.

Thorsen, D, E., & Lie, A. (2009). Neoliberalizm nedir?. İçinde G., Akalın, U. S. Akalın. (Ed.) *Neoliberal İktisadın Eleştirisi*, (ss. 141-169). Kalkedon Yayınları.

Tooze, A. (2021). Çöküş: Finansal krizlerle dolu bir on yıl dünyayı nasıl değiştirdi?, (Çev: A. F. Yıldırım). Vakıfbank Kültür Yayınları.

Wacquant, L. (2012). Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 20(1), 66-79. https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2011.00189.x

Wacquant, L., & Akçaoğlu, A. (2019). Kentsel marjinallik ve devletin sağ eli. *İdeal Kent*, 10(26): 11-19. https://doi.org/10.31198/idealkent.562671

Wade, R., & Veneroso, F. (1998). The gathering support for capital controls, *Challenge,* 41(6), 14-26. https://doi.org/10.1080/05775132.1998.11472065

Webber, J. R. (2016). Evo Morales and the political economy of passive revolution in Bolivia, 2006–15. *Third World Quarterly,* 37(10), 1855-1876. https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1175296

Widmaier, W. W. (2016). *Economic ideas in political time: The rise and fall of economic orders from the progressive era to the global financial crisis.* Cambridge University Press.

Williamson, J. (2004). The strange history of the washington consensus. *Journal of Post Keynesian Economics*, 27(2): 195-206. Doi:10.1080/01603477.2004.11051438

Wood, E. M. (2016). Kapitalizm demokrasiye karşı: tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması (2. baskı Çev. Ş. Artan). Yordam Kitap.

World Inequality Database (2024). Net personal wealth dataset. https://wid.world/data/

Wright, E. O. (1994). *Interrogating inequality: essays on class analysis, socialism and Marxism*, Verso Books.